

UNA CÒPIA MANUSCRITA DE PROPERCI (VAT. LAT. 3274) AMB UN EPÍGRAF SINGULAR*

MARC MAYER I OLIVÉ
Institut d'Estudis Catalans
Universitat de Barcelona
mayerolive@yahoo.es
ORCID: 0000-0003-1293-7928

RESUM

El manuscrit Vaticanus latinus 3274 conté en el seu foli 111 verso un singular epígraf de mà del seu copista, al menys parcial, en honor del propietari Parthenius Minutius Paulinus. La inscripció podria inspirar-se en la *Hypnerotomachia Poliphili*, la qual cosa demostraria que el contingut de aquesta obra potser era conegut ja abans de la seva publicació en els cercles intel·lectuals de Roma i més concretament en el entorn immediat de Pomponio Leto.

PARAULES CLAU: epigrafia, Pomponio Leto, *Hypnerotomachia Poliphili*, Renaixement italià, manuscrits vaticans, Properci.

A MANUSCRIPT COPY OF PROPERTIUS (VAT. LAT. 3274) WITH A CURIOUS EPIGRAPH

ABSTRACT

The manuscript Vaticanus latinus 3274 contains in its folio 111 verso a singular epigraph from the hand of its copyist, at least partial, in honor of the owner Parthenius Minutius Paulinus. The inscription could be inspired by the *Hypnerotomachia Poliphili*, which would show that the content of this work was perhaps already known before its publication in the intellectual circles of Rome and more specifically in the immediate surroundings of Pomponio Leto.

KEYWORDS: epigraphy, Pomponio Leto, *Hypnerotomachia Poliphili*, Italian Renaissance, Vatican manuscripts, Propertius.

El manuscrit Vaticanus Latinus 3274, una còpia de Properci,¹ conté en el foli 111 verso, en forma gairebé de colofó, un singular epígraf (Fig. 1) de mà del seu copista, al menys parcial, en honor del propietari Parthenius Minutius Paulinus, del qual s'ha afirmat que potser fou també un dels copistes del seu propi

* Aquest treball s'inscriu en el projecte FFI2015-68571, en el quadre del Grup consolidat LITTERA 2017SGR241 de la UB i del Programa d'Epigrafia Llatina de l'IEC.

¹ Vegeu Buonocore (1995: 84-86) per al manuscrit que tractem, el qual transcriu a p. 85 l'epígraf i dona precisions sobre la procedència del volum que el conté. El relligat porta els escuts de Pius IX i del cardenal Angelo Mai, que fou cardenal bibliotecari. El manuscrit es troba disponible digitalitzat en Digi.vatlib ID.86535, on hi ha també un bibliografia de referència; és molt útil també Buonocore (1996: 189-199, esp. pp. 190, 194-195 i lám. XI); Reeve (1976: 233-254, esp. 234); Butrica (1997: 176-208, esp. 192), per a una omisió i una repetició al text de Properci d'aquest manuscrit.

manuscrit. No es tracta d'un text, com veurem, que sigui una novetat o que no hagi estat recollit amb precedència, la nostra contribució pretén només contextualitzar-lo al seu moment i establir-ne en la mesura del que serà possible l'origen i intenció del seu contingut.

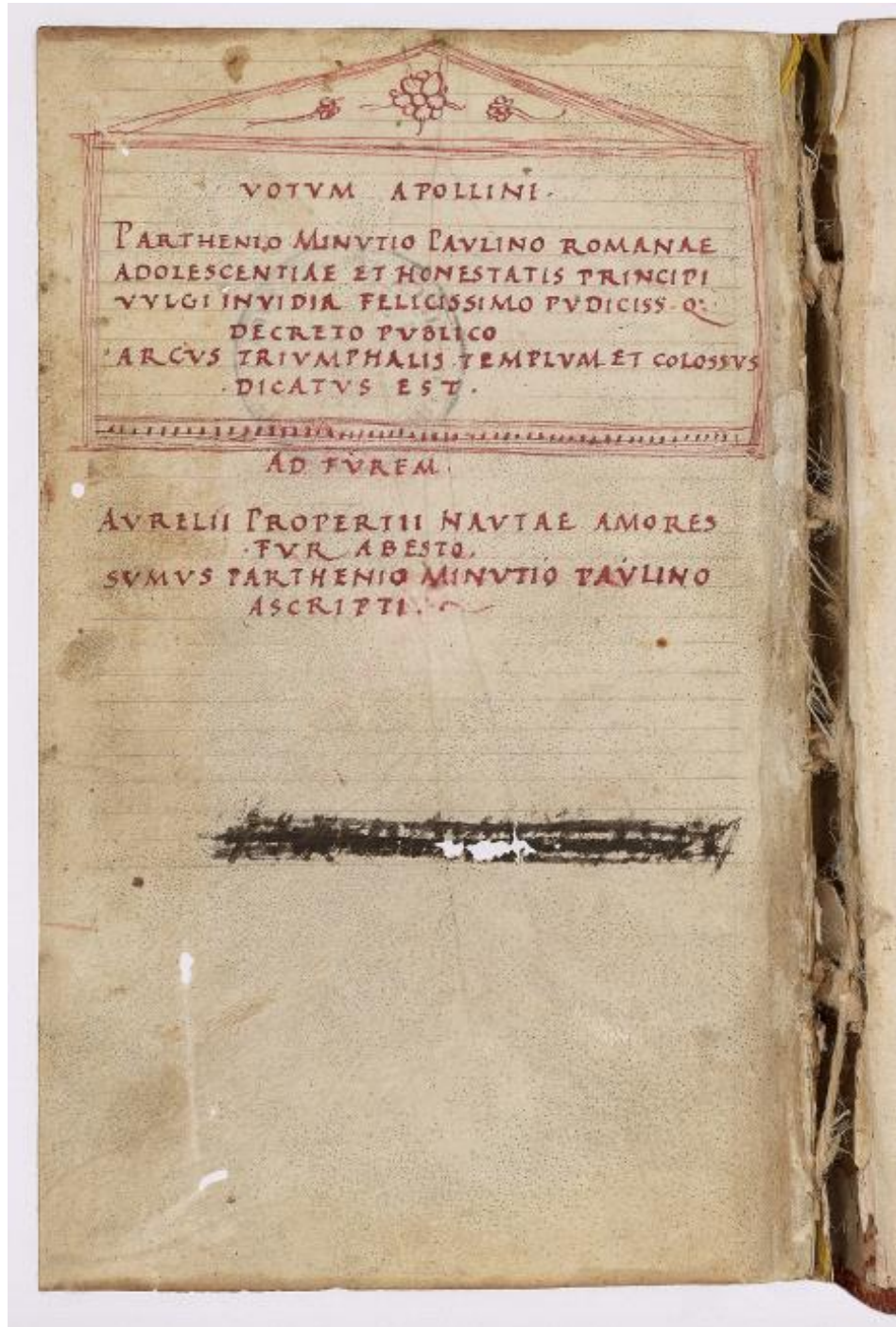

Fig 1.: Ms. Vat. Lat. 3274

La inscripció en lletres capitals vermelles diu el següent:

VOTVM APOLLINI·
 PARTHENIO MINVTIO PAVLINO ROMANAE
 ADOLESCENTIAE ET HONESTATIS PRINCIPI
 VVLGI INVIDIA FELICISSIMO PVDICISS·Q:
 DECRETO PVBLICO
 ARCVS TRIVMPHALIS·TEMPLVM ET COLOSSUS
 DEDICATVS EST

El manuscrit, com ja hem dit, és una còpia de Properci a partir de 2, 10l la qual reproduïx l'edició incunable de Spira de 1472 com va senyalar amb precisió J. L. Butrica i n'és, en conseqüència, un xic posterior.² El manuscrit porta a més a més la marca de propietat de Parthenius Minutius Paullinus: Parthenij, sabem també que després arriba a mans de Fulvio Orsini.³

L'epígraf és sens dubte una mostra d'humor per part del seu propietari i copista i, com succeeix en molts d'altres manuscrits, a la marca de possessió s'hi afegeix a continuació de la inscripció al mateix full, també servint-se de capitals romanes, una advertència a qui el pugui voler robar,⁴ tot considerant l'esforç esmerçat en obtenir la còpia:

AD FVREM·
 AVRELII PROPERTII NAVTAE AMORES
 ·FVR ABESTO·
 SVMVS PARTHENIVS MINVTIVS PAVLINVS
 ASCRIPTI·

La forma final *ascripti* ha portat problemes de comprensió car ha estat entesa com *scripti* la qual cosa indicaria que el seu posseïdor fou també el copista. Resulta

² Butrica (1984: 151), no és del cas plantejar la qüestió de fins a quin punt aquesta edició incunable pot estar relacionada amb els manuscrits BN Lat 8459 i Groningianus, ja que ens interessa només en aquesta ocasió el colofó de caràcter epigràfic del copista independentment del fet que hagués pogut introduir també, com efectivament feu, conjectures al text. Sobre la edició de Spira de 1472, cf. J. L. Butrica (1984: 160-162); sobre el BN Lat 8459 de Paris, p. 285, i sobre el Groningianus de la Rijksuniversiteitsbibliotheek 159, pp. 234-235, el manuscrit pertanyé a l'erudit i epigrafista Andreas Schott, col·laborador de Antonio Agustín, abans de passar a aquesta biblioteca holandesa a la seva mort en 1629.

³ Vegeu Nollhac (1886: 139-146, esp. 142-144), el manuscrit té un contingut miscel·lani i és ben descrit per P. de Nollhac. També és molt útil Nollhac (1887: 202), on es refereix a la nota 1 al manuscrit que tractem indicant que és una còpia d'un deixeble de Pomponio Leto en tractar dels autògrafs i dels llibres d'aquest últim personatge, Nollhac (1887: 198-208 i 362), on indica que es tracta del manuscrit 50 de l'inventari d'Orsini, que per conseqüent el tingué en propietat no sabem per quines vies. La descripció de l'inventari d'Orsini núm. 50 dels manuscrits llatins coincideix amb la indicació que porta el full de guardes el manuscrit: «PROPERTIO, di mano d'huomo dotto.coperto di corame lionato». Hi ha en capital en aquest mateix full la indicació en lletres capitals: PARTHENIJ. Cf. també Manfredi (2012: 357-367, esp. 365), on recull un llistat parcial dels manuscrits que pertanyeren a Fulvio Orsini, fet per Augusto Campana.

⁴ En fan també la transcripció Nollhac (1886:142) i Buonocore (1995: 8).

però molt més probable que es tracti de *adscripti*, tot indicant en aquest cas molt clarament la propietat.

El que resulta evident en aquest cas és que el text pretesament epigràfic del qual ens volem ocupar denota un coneixement de les inscripcions fora del comú, fins i tot per a la forma monumental del enquadrament que recorda la part superior d'algunes esteles i urnes en forma de temple. P. de Nolhac afirma també que el manuscrit fou copiat al menys parcialment pel seu primer posseïdor, que creu que fou Parthenius.⁵ Val a dir en aquest punt que el manuscrit Vat. lat. 3274 fou copiat clarament en alguns fulls per Bartolomeo Sanvito, actiu a Roma entre el 1469 i el 1501, per encàrrec del propi Parthenius Minutius Paulinus, que també feu copiar les *Silves* del Vat. Lat. 3595 pel mateix copista,⁶ encara que de nou P. de Nolhac hi veié també la mà de Parthenius.⁷ La vinculació d'aquest possible copista amb el cenacle de Pomponio Leto (1428-1497/1498) sembla provada.⁸

Per tal d'intentar de copsar millor la personalitat d'aquest personatge, Parthenius, d'altra banda gairebé desconegut, pot resultar útil de llegir el poema que ell mateix posa o feu escriure en lletres daurades a l'inici de la copia de les *Silves* d'Estaci, també contingudes en el manuscrit Vat. lat. 3595:

Ad librum
Nulli qui fueras in urbe notus,
Incultus, lacer, horridus, retonsus,
Nunc vultus reparatus in priores,
O quot millia fronte basiorum
Gaudenti excipies! Novem sorores
Tam laetis cupiant sedere sylvis.
Hic tecum pariter velit Papini
Phoebus castalium novare carmen.
Qui hos cultus tibi pinxerit requiris?
Pinxit Parthenius manu nitenti,

⁵ Nolhac (1886: 142-143).

⁶ Piacentini (2007: 87-141, esp. 128-129); Ruysschaert (1986, pp. 37-47 i figs. 1-6); Mare (1999: 495-511); Caldelli (2006: 15-16, 67-71, 92, i molt especialment a la 100); Cecconi (2009: 27-42). Mare, Nuvoloni, (2009: 204), on creuen que la còpia del manuscrit Vat. lat. 3595 al qual ens hem referit és del mateix Parthenius, al qual denominen Partenio Minuzio Paolini. També Buonocore (2012: 209-227, esp. 218-219 i fig. 4) on recull una *Sylloge* de fra Giocondo redactada per Bartolomeo Sanvito, Vat. lat. 10228. Cf. també Scarcia Piacentini (1984: 491-549, esp. 536-537): «Bartolomeo Sanvito, che intorno al 1470, quando giunse a Roma, scrisse per il Leto le rubriche di tre dei codici Mazzatosta e di un Marziale oggi a Londra (B.M. King's 32), per il pomponiano Partenio Minucio Pallini quelle dello Stazio, *Silvae*, Vat. lat. 3595 e alcuni fogli del Properzio Vat. lat. 3274»; esmenta el manuscrit que ens ocupa Sabbadini (1995: 180) en el capítol intitulat «Marziale». Per a les miniatures de Sanvito cf. Ruysschaert (1986: 41 nota 24, per al Vat. lat. 3274 i p. 46, per a l'Estaci que estava en poder també de Partenio, Vat. lat. 3595).

⁷ Nolhac (1886: 142-144). Cf. nota 3.

⁸ Caldelli (2006: 67, per Bartolomeo Sanvito, i 71-73, 86-87, per al pes de Pomponio Leto en l'ambient dels copistes romans i del Studium Urbis). També Caldelli (2006: 124-125) fa un inventari inicial de les còpies realitzades per Leto mateix. Vegeu també Scarcia Piacentini (1984: 491-549) i Muzzioli (1959: 337-351).

*Ingens romulei decus pudoris,
Monstravit Domiti labor poetae.*

Resulta ben evident que Pinxit Parthenius manu nitenti, / *Ingens romulei decus pudoris*, es l'equivalent de Parthenio Minutio Paulino Romanae / adolescentiae et honestatis principi, del text de caràcter epigràfic. No sabem perquè el nom de Parthenius fou esborrat curiosament del poema, però, com ja notà P. de Nolhac, era perfectament restituïble en raó del colofó que posà en acabar la còpia de les Silves: PARNASI DE/LICIIS PVDORI Q. / CASTALIO / PARTH. D. D. una subscriptio que conté evident de nou el nom de Parthenius i el de un desconegut destinatari, que vista la nota de propietat del manuscrit potser no el va rebre.⁹ Senyalem ací que P. de Nolhac posà aquesta última forma de dedicatòria com producte de la seva condició de «delices des jeunes filles romaines»,¹⁰ amb la indicació rom. pup. delitie present en dos esgrafiats atribuïts a Parthenius, trobats en les catacumbes romanes,¹¹ encara que nosaltres no podem ésser massa segurs de que aquesta en fos la intenció.

El poema per ell mateix resulta força interessant i segurament mereix un estudi que nosaltres no tenim intenció de fer en aquest cas, però cal senyalar, com ho va fer de nou P. de Nolhac,¹² que els vuit primers versos són en realitat una còpia relativament exacta d'uns de Domizio Calderini continguts a la seva edició de Estaci i que responen a una sèrie de reminiscències d'autors llatins de les qual el més evident és Catul.¹³

Parthenius Minutius Paulinus era sens dubte un amic proper de Pomponius Laetus i segurament d'alguna manera també deixeble seu.¹⁴ Sabem que Pomponio Leto ensenyà al Studium de Roma i tingué un paper de gran relleu en la primera i segona Accademia que contribuí a fundar i dirigir,¹⁵ fou empresonat

⁹ Nolhac (1886: 143-145).

¹⁰ Nolhac (1886: 144).

¹¹ Vegeu la nota 18.

¹² Nolhac (1886: 144-145), es refereix a l'edició incunable impresa a Roma el 1475 per Arnold Pannartz i als versos de Domizio Calderini que porten com a encapçalament: «*Domitius hortatur Statium Papinium ut redeat Neapolim in patriam, ubi ei blandietur Franciscus Aragonius Regis Ferd. F.*».

¹³ Sobre la relació amb Domici Calderini que dedica a Parthenius altres poemes i que el tingué com alumne cf. Perosa (1979: 499-527, esp. 510-511 i nota 29), sobre la amistat de Calderini amb Fosforo i Partenio. Els poemes xxvi *ad quendam* i el xxvi, que és obra de Phosphorus, Marco Lucido Fazini, i el xxx, de Domici Calderini dedicat a Phosphorus, l'esmenten, Perosa (1979: 525-526).

¹⁴ Accame (2015: 711-716), amb bibliografia exhaustiva. Són encara indispensables el dos volums de Zabugin (1909-1912); Sisci (2008); Lovito (2005). Cf. Lee (1978: 191), que en fa una referència. Una bona bibliografia sobre Pomponio Leto a www.repertoriumpomponianum.it.

¹⁵ Bianca (2008: 27-56), participen en la fundació d'aquesta Acadèmia personatges com Angelo Poliziano o Alessandro Farnese, Marco Antonio Sabellico, ambdós deixebles de Pomponio Leto, Gaspare Biondo, Paolo Marsi, Domizio Calderini, Niccolò Perotti i molts altres; Accame Lanzilotta (2000: 71-91). Cf. també, Stok (2011: 77-90).

en 1468 en raó d'una conjura contra el papa Pau II,¹⁶ encara que no sabem si hi va participar realment, i sortí de la presó al Castel Sant'Angelo abans del maig de 1469.¹⁷ Sembla que es reincorporà tot seguit a la seva càtedra, activitat que va interrompre a causa del viatge a Orient emprés el 1480. L'ambient romà fou molt més tolerant sota el pontificat de Sixte IV (1471-1484). Tornant a l'actitud de Pomponio Leto podem dir que des de 1484 i fins a la seva mort el dominà fonamentalment un interès històric i arqueològic, que de tota manera no li era aliè anteriorment. La epigrafia sembla haver estat una afecció privilegiada.¹⁸ Com a conseqüència d'això podem potser situar l'inici de la relació de Leto amb el personatge que ens ocupa a partir del període següent al empresonament d'aquest.

Parthenius Minutius Paulinus té evidentment molta menor importància; pertanyia segurament a la família dels Paolini o Pallini, com pensà P. de Nolhac.¹⁹ El seu pseudònim Parthenius pot ser posat en relació amb grafits de la Catacomba de Calixte i de la de Pretextat del 1475, que contenen també el nom de Pomponius Laetus, al que donen el títol de *pontifex maximus*, evidentment «cum grano salis», i que porten dues vegades el nom Minutius, amb la indicació *rom. pup. Delitie*,²⁰ val a dir que tota aquesta juguesca erudita entre aquelles actuacions que resultaren sospitoses d'un retorn al paganisme que no deixà indiferent a les autoritats del moment.

Partenio és potser segons d'altres autors, amb probabilitats d'encert, el curador de la edició de la *Guerra del Peloponès* de Tucídides en la versió italiana de Lorenzo Valla, publicada a Treviso el 1483, que porta el nom de Bartolomeo Partenio, que era *Benacensis* i fou professor al Studium Urbis abans del 1500 segons S. Bettinelli,²¹ així ho pensa S. Colonna que creu que Minutius era el seu sobrenom i que és el personatge esmentat pels esgrafiats o «graffiti» del 1475 ja esmentats, i el situa entre els «properziani vertunni».²² Per alguns altres

¹⁶ Vegeu Palermينو (1980: 117-155); Medioli Masotti (1982: 189-204).

¹⁷ Això sembla haver-lo salvat segons els biògrafs, car quan fou reclamat pel pontífex era objecte d'un procés per una acusació per sodomia que el retenia a Venècia. Sobre la activitat a la presó d'aquests humanistes cf. González Rolán, Baños i López Fonseca (2008).

¹⁸ Magister (1998: 167-196 i 2000: 155-165, esp. 162 i nota 4); poden ésser també d'utilitat Magister (2001: 113-154 i 2003: 51-121). Per a l'epigrafia: Stenhouse (2011: 239-250) i Petrucci (1994: 19-44).

¹⁹ Nolhac (1886: 145-146). No hi ha cap entrada al respecte al *Dizionario biografico degli italiani*.

²⁰ Nolhac (1886: 139-140), recull la notícia de Rossi (1864: 4-5) i refusa la identificació que aquest féu amb Bartolomeo Partenio professor en aquell moment a la Sapienza, com també ho fa amb l'Antonio Partenio que dedica a Pomponius Laetus una edició de Catul, publicada a Brescia el 1486; cf. Pfister (2008: 211). Rossi (1890: 81-94), per la presència del nom de Pomponio Leto a les catacumbes i el context general dels seus amics i les afeccions epigràfiques comuns; cal notar, p. 84, on diu que els esgrafiats de les catacumbes per part d'aquest cercle són d'època de Sixte IV. El *rom. pup. delitie* fou interpretat per G. B. de Rossi (1864: 6) com *Romanarum puparum deliciae*.

²¹ Bettinelli (1799: 227) i Canfora (2004: 33), per a la traducció italiana de Tucídides.

²² Colonna (2012: 133), els «vertunni» prenen el seu nom del deu etrusc *Vertumnus*, del qual deriva des del 1479 el nom l'Accademia dei Vertunni de Brescia; vegeu també: E. Lee (1978: 191)

estudiosos és identificable amb Antonio Partenio curador d'una transcendent edició de Catul de Brescia 1486, dedicada a Pomponius Laetus.²³ No ens podem definir en aquest punt, però val a dir que la identificació feta per P. de Nolhac convé perfectament a la definició que Parthenius fa d'ell mateix al text que ens ocupa,²⁴ malgrat que resulti contradictòria amb la de Bartolomeo Partenio, que també resulta versemblant.²⁵

Pel que fa a la relació amb Pomponio Laeto poc podem dir, però potser el fet que aquest personatge posseís un volum que contenia les *Silves* i l'*Aquileida* d'Estaci amb anterioritat al 1470, pot resultar útil vist el contingut del manuscrit que tractem.²⁶ També s'ocupà l'il·lustre humanista de Properci²⁷ i va tenir un especial ressò el seu comentari a Virgili.²⁸ Es deu a Pomponio Leto també una edició de Sal·lusti que tingué un gran circulació i que per exemple sabem que fou utilitzada per Paulus Pompilius per tal de ensenyar llatí i història a César Borja, del qual fou preceptor privat entre 1488 i 1491.²⁹

Tornem, però, al tema principal que volem comentar en aquesta ocasió: l'epígraf i el seu contingut, o en paraules més clares procedirem a la «deconstrucció» de l'epígraf per tal d'intentar comprendre la seva composició.

Senyalem de bell primer que es tracta d'un *votum Apollini*, una forma d'encapçalament sorprenent car no està documentada a la epigrafia romana, on si apareix en canvi freqüentment *Apollini sacrum* o un cas de *Deo Apollini votum posuit*,³⁰ i que la dedicatòria de encapçalament que és més comuna és la fórmula *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* expressada en una forma abreujada final en dedicatòries encapçalades per *Apollini* o *deo Apollini*.

i Sabbadini (1995: 55, nota 5). No hi ha proves que Partenio tingués relació amb el Studium Urbis i una carta seva i una traducció de la vida de Tucídides foren afegides a la traducció d'aquest historiador feta per Lorenzo Valla. La evidència de que Partenio podria haver estat professor del Studium rau només en el fet que era present a Roma entre el 1490 i el 1493 durant el pontificat de Sixte IV, quan Ermolao Barbaro era ambaixador de Venècia a Roma i en aquesta última ciutat es relacionà també amb ell, car ambdós eren amics de Pomponius Laetus.

²³ Cf. nota 5. Sobre Antonio Partenio y el Studium de Roma, cf. Bianca (2008: 37); Marchi (1964: 67-74). Sobre Antonio Partenio Lacisio i sobre Bartolomeo Partenio es poden veure les dades de les fitxes publicades per Cosenza, (1982: 2914); també Haig Gaisser (2007: 439-460, esp. 446-450), per a Antonio Partenio; Haig Gaisser (1993: 49-51, 76 i 78-102). Vegeu igualment Haig Gaisser (2015: 53-91, esp. 63 y 81) per a la importància de Partenio.

²⁴ Així semblen acceptar-ho Mare, Nuvoloni (2009: 204).

²⁵ Per als diversos Partenis cf. Kristeller (1997: 405), que conté l'índex cumulatiu dels anteriors volums on es trobaran referències a tots ells.

²⁶ Accame (2015: 712), que segueix Piacentini (2007: 87-141); Fera (2002: 71-86).

²⁷ Bianca (2008: 46 i nota 124), on senyala que Pomponius Laetus havia transcrit l'actual ms. 12 de la Biblioteca Casanatense de Roma; Butrica (1999: 179-212, esp. 180-183).

²⁸ Stok (2009: 251-273); Abbamonte (1999: 25-37). Vegeu també Lanzarone (2017: 696-704).

²⁹ L'edició de Sal·lusti de Pomponius Laetus surt a la llum a Roma, per les premses d'Eucharius Silber, el 1490; l'exemplar de César Borja es conserva a la Bibliothèque Romain Gary de Nice, com ens informa la recent aportació de Gottschalck (2017).

³⁰ CIL XIII, 83 de *Lugdunum Convenarum*, Saint Bertrand de Comminges.

El personatge que, com ja hem dit, ens és només relativament conegut sembla pertànyer a una important família romana, como es desprèn del text i es declara *princeps Romanae adolescentiae et honestatis*, un títol que al lector no defugirà que recorda el imperial de *princeps iuventutis*. Val a dir que be que *Romanus*, -a s'aplica a molts termes, mai apareix a les inscripcions atribuït a *adolescentia*; l'al·lusió a l'*adolescentia* i a l'*adolescens* correspon més aviat a un tòpic emprat a l'epigrafia funerària i als *carmina epigraphica* que glossen la *mors immatura*. Menys clar encara és l'esment a *vulgi invidia*, que encara que ambdós mots siguin documentats a l'epigrafia no apareixen en cap cas en relació entre ells. Només es podria adduir un cas semblant *civium invidia* en una inscripció falsa atribuïda a Tarragona i de gran circulació humanística.³¹

Els qualificatius *felicissimus* i *puclissimus* presents a *felicissimo pudiciss(imo)q(ue)* pel contrari són força comuns, però no tenim cap cas de un aparellament semblant entre ells; *puclissimus* és emprat sempre, en els casos que coneixem, en la seva forma femenina to referint-se a dones.

La forma *decreto publico* no és corrent, però és ben documentada,³² encara que sembla no hi havia, quan es va compondre la inscripció que estudiem, cap paral·lel romà conegut, ni tampoc per a la forma invertida *publico decreto*.

Pel contrari la cloenda d'aquest epígraf literari es mou en paràmetres encara més inusuals no només pel caràcter hiperbòlic del honors: *Arcus triumphalis, templum et colossus*. *Arcus triumphalis* existeix en el llenguatge epigràfic però resulta de nou una innovació pel fet que es tracta d'inscripcions de *Cirta*, en la actual Algèria,³³ de las quals no podia tenir coneixement el redactor. *Templum* no presenta cap problema, cal, nogensmenys, constatar que no es coneix cap seqüència amb *colossus* ni amb *arcus triumphalis*. La forma *colossus* de nou ens pot desconcertar car només és coneguda per inscripcions africanes de l'existència de les quals l'editor humanista no podia arribar a sospitar.³⁴

La forma verbal *dedicatus est* és coneguda però no freqüent i encara menys en la forma analítica *dedicatus est* enfront de la sintètica *dedicatus*.

Ens trobem doncs, amb una sèrie d'innovacions en la redacció d'un text pretesament epigràfic que mostra un domini considerable del llenguatge susceptible de figurar en una composició d'aquest tipus amb una gran capacitat de establiment de relacions de mots que, sense reproduir cap text epigràfic real en el seu detall, aconseguen en llur conjunt donar la impressió d'un epígraf antic prestigiós.

Segurament haurem de buscar la seva font per un camí divers i la seva font literària ens sembla que no pot ésser altra que la famosa *Hypnerotomachia Poliphili*,

³¹ *CIL* II 383* = *CIL* II² 14, 43*.

³² *CIL* V 8139 de *Pula*, Pola i *CIL* VIII 1282 = 14785 i *CIL* VIII 14786, d'Àfrica, que no podia conèixer qui composà l'epígraf que tractem.

³³ *CIL* VIII 7095, 7096 i 7097 de *Cirta* i també *CIL* VIII 14817 de *Suas* (Chaouache), i també exemples a Constantine i a Djemila. Cf. Saastamoinen (2010: 173-190), per a la terminologia i el seu ús.

³⁴ Vegeu per exemple: *CIL* VIII, 212 i 26559; *AE* 1914, 176 i *IRT* 770.

atribuïda a Francesco Colonna,³⁵ que en seu llibre primer parla de construccions fabuloses entre les quals:³⁶ una piràmide, un obelisc, un colós enderrocat, un temple, una gran porta, en la pràctica un arc triomfal. L'obra fou publicada en 1499 per les premses venecianes de Aldo Manuzio, però devia de circular des de molt abans al menys parcialment, i la inscripció fictícia de la qual tractem en podria ser una bona mostra. Cal precisar que es tracta de la primera edició aldina il·lustrada amb 170 xilografies. Recordem de passada que en la *Hypnerotomachia Poliphili* es nota un gust evident per la epigrafia.³⁷

El pretès autor Francesco Colonna fou segons alguns estudiosos el frare venecià dominicà (1433/1434-1527) del convent dels sants Joan i Pau de la pròpia ciutat de Venècia,³⁸ d'altres pensen en un Francesco Colonna (1453-1505/1517), que fou senyor de Palestrina des del 1484 i que participà al cenacle de Pomponio Leto i a l'Acadèmia Romana.³⁹ Segons el partidaris d'aquesta segona opció el llibre recordaria el féu dels Colonna romans al Laci i el temple de Palestrina. Evidentment no volem ni podem entrar en aquesta polèmica erudita que portà també a alguns a negar l'autoria de Francesco Colonna, fos qui fos, i a pensar en d'altres autors i ambients.

Resulta clar en canvi que, si la inscripció que comentem s'inspira en la *Hypnerotomachia Poliphili*, aquesta obra era coneguda segurament ja abans de la seva publicació en els cercles intel·lectuals de Roma i més concretament en el entorn immediat de Pomponio Leto. No ens atreviríem a afirmar, tenint en compte la migradesa de la prova, que això pot ajudar a reforçar les teories que suposen un entorn romà per la gènesi de la *Hypnerotomachia Poliphili*, però resultaria evident, si es certa la nostra hipòtesi, que l'obra sí es movia abans de la seva publicació impresa en l'entorn de l'humanista, la qual cosa seria un indicatiu que podria revestir una certa transcendència en aquesta qüestió tan debatuda.

³⁵ Una edició crítica en dos volums ha estat publicada Pozzi i Ciaponi (1980); es pot veure també la edició de Ariani i Gabriele (1998: LXIII-XC), per al problema de l'autor.

³⁶ *Hypnerotomachia Poliphili* 1, 3-6; cf. G. Pozzi i L.A. Ciaponi (1980: I, 12-5 i el comentari a II, 57-90).

³⁷ Furno (2003: làms. 1-21), amb un bon recull d'il·lustracions, reproduïdes de l'edició aldina de 1499. Es pot veure també per la circulació posterior d'aquestes inscripcions per exemple: Guzmán Almagro (2005: 17-24, esp. 23); Beltrán Fortes (1987: 119-133 i 1999: 21-22 i 243-244, figs. 1-3); Mayer i Olivé (2016: 311-325, esp. 317-318 i fig. 3).

³⁸ Pozzi (1982: 299-303). Són fonamentals per aquesta qüestió els dos volums de Casella i Pozzi (1959), el primer volum, a càrrec de M. T. Casella, estudia la biografia i el segon, a cura de G. Pozzi, l'obra.

³⁹ L'acròstic que formen les caplletres dels dos llibres de la *Hypnerotomachia Poliphili*: POLIAM FRATER FRANCISCUS COLUMNA PERAMAVIT, és la causa fonamental de la polèmica sobre l'autor. Cf. ara Colonna (2012: 231-237) per a una argumentació a favor del Colonna romà.

BIBLIOGRAFIA

- ABBAMONTE, G. (1999), «Niccolò Perotti, Pomponio Leto e il commento di Seruius auctus alle Georgiche», *Studi umanistici Piceni*, 19, 25-37.
- ACCAME, M. (2008), *Pomponio Leto. Vita e insegnamento*, Tivoli, Tored.
- ACCAME, M. (2015), s. v. «Pomponio Leto, Giulio», a *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 84, Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 711-716.
- ACCAME LANZILOTTA, M. (2000), «L'insegnamento di Pomponio Leto nello Studium Urbis», a *Storia della Facoltà di Lettere e Filosofia de 'La Sapienza'*, Capo, L. i Simone, M. R. di (eds.), Roma, La Sapienza, 71-91.
- ARIANI, M. I GABRIELE, M. (eds.) (1998), *Hypnerotomachia Poliphili*, vol. 2, Milano, Gli Adelphi.
- BELTRÁN FORTES, J. (1987), «Una inscripción falsa de la *Hypnerotomachia poliphili* atribuida erróneamente a Teba (Málaga)», *Faventia*, 9(2), 119-133.
- BELTRÁN FORTES, J. (1999), *Los sarcófagos romanos de la Bética con decoración de tema pagano*, Málaga, Thema.
- BETTINELLI, S. (1799), *Opere edite e inedite in prosa e in versi*, vol. 7, Venezia, Adolfo Cesare.
- BIANCA, C. (2008), «Pomponio Leto e l'invenzione dell'Accademia Romana», a *Les Académies dans l'Europe humaniste. Idéaux et pratiques*, Deramaix, M., Galand-Hallyn, P., Vagenheim, G. i Vignes, J. (eds.), Genève, Travaux d'Humanisme et Renaissance, 444, 27-56.
- BUONOCORE, M. (1995), *Properzio nei codici della Biblioteca Apostolica Vaticana*, Assisi, Tipografia Porciuncula.
- BUONOCORE, M. (1996), «Fortuna iconografica del testo di Properzio nei secoli XV e XVI», a *Commentatori e traduttori di Properzio dall'Umanesimo al Lachmann. Atti del convegno internazionale Assisi 28-30 ottobre 1994*, Catanzaro, G. i Santucci, F. (eds.), Assisi, Accademia Properziana, 189-199.
- BUONOCORE, M. (2012), «Dal códice al monumento: l'epigrafia dell'umanesimo e del rinascimento», *Veleia*, 29, 209-227.
- BUTRICA, J. L. (1984), *The Manuscript Tradition of Propertius*, vol. 17, Toronto-Buffalo-London, Phoenix. Suppl.
- BUTRICA, J. L. (1997), «Editing Propertius», *CQ*, 47, 176-208.
- BUTRICA, J. L. (1999), «The Life and Career of Propertius in the Scholarship of the early Renaissance», *Giornale italiano di filologia*, 51(2), 179-212.
- CALDELLI, E. (2006), *Copisti a Roma nel Quattrocento*, Roma, Viella.
- CANFORA, L. (2004), *Le vie del classicismo 3. Storia, Tradizione, Propaganda*, Bari, Dedalo.
- CASELLA, M. T. I POZZI, G. (1959), *Francesco Colonna biografia e opere*, Padova, Editrice Antenore.
- CECCONI, M. (2009), «Bartolomeo Sanvito copista del Casanatense 924», a *Scrivere il volgare fra Medioevo e Rinascimento. Atti del Convegno di Studi, Siena, 14-15 maggio 2008*, Cannata, N. i Grignani, M. A. (eds.), Pisa, Pacini Editore, 27-42.
- COLONNA, S. (2012), *Hypnerotomachia Poliphili e Roma. Metodologie euristiche per lo studio del Rinascimento*, Roma, Gangemi editore.
- COSENZA, M. E. (1982), *Biographical and Bibliographical Dictionary of the Italian Humanists and of the World of Classical Scholarship in Italy, 1300-1800*, vol. 3, Boston, Brill.
- FERA, V. (2002), «Pomponio Leto e le *Silvae* di Stazio», *Schede umanistiche*, n. s. 6(2), 71-86.

- FURNO, M. (2003), *Une "fantaisie" sur l'antique. Le goût pour l'épigraphie funéraire dans l'Hypnerotomachia Poliphili de Francesco Colona*, Genève, Travaux d'Humanisme et Renaissance, CCCLXXVII, Droz.
- GONZÁLEZ ROLÁN, T., BAÑOS, J. M. I LÓPEZ FONSECA, A. (2008), *EX CASTRO. Cartas desde la prisión papal de Sant' Angelo entre los humanistas de la Academia Romana y su alcaide, Rodrigo Sánchez de Arévalo*, Madrid, Ediciones Clásicas.
- GOTTSCHALCK, R. *Pietro Paulo Pompilio* [en línia]. Roma: Editore Roma nel Rinascimento, 2017 [Consulta: 7 desembre 2017]. Disponible a: <http://www.repertoriumpomponianum.it/pomponiani/pompilio_paolo.htm>.
- GUZMÁN ALMAGRO, A. (2005), «Una inscripción inédita de transmisión manuscrita», *Faventia*, 27(2), 17-24.
- HAIG GAISSER, J. (2007), «Catullus in the Renaissance», a *A companion to Catullus*, Skinner, M. B. (ed.), Oxford, Clarendon Press.
- HAIG GAISSER, J. (2015), «Pontano's Catullus», a *What Catullus Wrote. Problems in Textual Criticism, Editing and the Manuscript Tradition*, Kiss, D. (ed.), Swansea, The Classical Press of Wales, 53-91.
- KRISTELLER, P. O. (1997), *Iter Italicum: a finding list of uncatalogued or incompletely catalogued humanistic manuscripts of the Renaissance in Italian and other libraries*, vol. 7, Leiden-New York-Köln, Brill.
- LANZARONE, N. (2017), «Il commento di Pomponio Leto all'Appendix Vergiliana, primi sondaggi», *Bollettino di Studi Latini*, 47, 696-704.
- LOVITO, G. (2002), *L'opera e i tempi di Pomponio Leto*, Salerno, Quaderni Salernitani, 14, Laveglia.
- LOVITO, G. (2005), *Pomponio Leto político e civile*, Salerno, Quaderni Salernitani, 18, Laveglia.
- LEE, E. (1978), *Sixtus V and Men of Letters*, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura (Teme e Testi 26).
- MAGISTER, S. (1998), «Pomponio Leto collezionista di antichità. Nota sulla tradizione manoscritta di una raccolta epigrafica nella Roma del tardo Quattrocento», *Xenia antiqua*, 7, 167-196.
- MAGISTER, S. (2000), «Collezionismo di antichità nella Roma sistina: le raccolte di Giuliano della Rovere e Pomponio Leto», a *Sisto IV. Le Arti a Roma nel Primo Rinascimento, Atti del Convegno Internazionale di Studi*, Benzi, F., Crescentini, C. i McGrath, M. B. (eds.), Roma, Edizioni private e varie, 155-165.
- MAGISTER, S. (2001), «Censimento delle collezioni di antichità a Roma (1471-1503): Addenda», *Xenia antiqua*, 10, 113-154.
- MAGISTER, S. (2003), «Pomponio Leto collezionista di Antichità: Addenda», a *Antiquaria a Roma. Intorno a Pomponio Leto e Paolo II*, VV.AA., Roma, Roma nel Rinascimento, 51-121.
- MANFREDI, A. (2012), «Le carte di Augusto Campana per il catalogo dei manoscritti latini di Fulvio Orsini (Vat.lat.15321 [1-4])», *Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae*, XIX (Studi e testi, 474), Città del Vaticano, 357-367.
- MARCHI, G. P. (1964), «La biblioteca di Antonio Partenio di Lezise», *Studi Storici Veronesi*, 14, 67-74.
- MARE, A. C. DE LA (1999), «Bartolomeo Sanvito da Padova, copista e miniatore», a *La miniatura a Padova dal Medioevo al Settecento*, Baldissin Molli, G., Canova Mariani, G. i Toniolo, F. (eds.), Modena, Franco Cosimo Panini, 495-511.

- MARE, A. C. DE LA, NUVOLONI, L. (2009), *Bartolomeo Sanvito: the Life and Work of a Renaissance Scribe*, amb contribucions de S. Dickerson, E. Cooper Erdreich y A. Hobson, Paris, Association Internationale de Bibliophilie.
- MAYER I OLIVÉ, M. (2016), «Una nota sobre las inscripciones tomadas de los manuscritos de Juan Fernández Franco en Italia», en *A Baete ad fluvium Anas. Cultura epigráfica en la Bética Occidental y territorios fronterizos. Homenaje al profesor José Luis Moralejo Álvarez*, Carbonell Manils, J. i Gimeno Pascual, H. (eds.), Alcalá de Henares, Universidad de Alcalá de Henares, 311-325.
- MEDIOLI MASOTTI, P. (1982), «L'Accademia romana e la congiura del 1468», *Italia medioevale e umanistica*, 25, 189-204.
- MUZZIOLI, G. (1959), «Due nuovi codici autografi di Pomponio Leto (Contributo allo studio della scrittura umanistica)», *Italia medievale e umanistica*, 2, 337-351.
- NOLHAC, P. DE (1886), «Recherche sur un compagnon de Pomponius Laetus», *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, 6, 139-146.
- NOLHAC, P. DE (1887), *La bibliothèque de Fulvio Orsini. Contributions a l'histoire des collections d'Italie et a l'étude de la Renaissance*, Paris, F. Veweg editeur.
- PALERMINO, R. J. (1980), «The Roman academy, the catacombs and the conspiracy of 1468», *Archivum historiae pontificiae*, 18, 117-155.
- PEROSA, A. (1979), «"L'Epigrammaton libellus" di Domizio Calderini in un códice della Biblioteca Nazionale di Parigi», a *Medioevo e rinascimento veneto con altri studi in onore di Lino Lazzarini. I. Dal Duecento al Quattrocento*, VV.AA., Padova, Editrice Ateneo, 499-527.
- PETRUCCI, N. (1994), «Pomponio Leto e la rinascita dell'epitaffio antico» a *Atti del convegno internazionale Vox lapidum. Dalla riscoperta delle iscrizioni antiche all'invenzione di un nuovo stile scrittoriale Acquasparta, Palazzo Cesi – Urbino, Palazzo Ducale 11-13 Settembre 1993*, publicades a *Eutopia*, 3, 19-44.
- PFISTER, U. (2008), *Lysippus und seine Freunde. Liebesgaben und Gedächtnis im Rom der Renaissance oder: Das erste Jahrhundert der Medaille*, Berlin, De Gruyter.
- PIACENTINI, P. (2007), «Note storico-paleografiche in margine all'Accademia Romana» a *Pomponio Leto e la prima Accademia Romana. Giornata di studi (Roma, 2 dicembre 2005)*, Cassiani, C. i Chiabó, M. (eds.), Roma, Roma nel Rinascimento, 87-141.
- POZZI, G. (1982), s. v. «Colonna, Francesco», a *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 27, Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 299-303.
- POZZI G. I CIAPONI, L. A. (1980), *Francesco Colonna. Hypnerotomachia Poliphili*, Padova, Editrice Ateneo.
- REEVE, M. D. (1976), «The textual Tradition of the Appendix Vergiliana», *Maia*, 28, 233-254.
- ROSSI, G. B. DE (1864), *Roma sotterranea*, vol. 1, Roma, Cromo-litografia pontificia.
- ROSSI, G. B. DE (1890), «L'Accademia di Pomponio Leto e le sue memorie scritte sulle pareti delle catacombe romane», *Bolletino di Archeologia Cristiana di Roma*, 5(1), 81-94.
- RUYSSCHAERT, J. (1986), «Il copista Bartolomeo San Vito miniatore padovano a Roma dal 1469 al 1501», *Archivio della Società romana di storia patria*, 109, 137-47 i figs. 1-6.
- SAASTAMOINEN, A. (2010), *The Phraseology of the Latin Building inscriptions in Roman North Africa*, Helsinki, Finnish Society of Sciences and Letters. (Commentationes Humanarum Litterarum 127, 2010).

- SABBADINI, R. (1995a), *Classici e umanisti da codici latini inesplorati. Saggi riveduti e corretti dal autore editi a cura di T. Fofano*, Padova, Editrice Ateneore.
- SABBADINI, R. (1995b), *Opere minori I. Classici e umanisti da codici latini inesplorati*, Padova, Editrice Ateneore.
- SCARCIA PIACENTINI, P. (1984), «Note storico-paleografiche in margine all'Accademia Romana. 1. La biblioteca di Pomponio Leto: ricerche ed ipotesi» a *Le chiavi della memoria. Miscellanea in occasione del I° centenario della Scuola Vaticana di paleografia, diplomatica e archivistica*, Città del Vaticano, Scuola Vaticana Paleografia, Diplomatica e Archivistica, (*Littera antiqua*, 4), 491-549.
- SISCI, N. (1914), *Giulio Pomponio Leto. Profilo biografico*, Roma, Edizione della rivista Sapiencia.
- STENHOUSE, W. (2011), «Pomponio Leto and Inscriptions: New Evidence from the Folger Shakespeare Library», a *Mantova e il Rinascimento italiano: studi in onore di David S. Chambers*, Jackson, Ph. i Rebecchini, G. (eds.), Mantova, Sometti, 239-250.
- STOK, F. (2009), «Il commento di Pomponio Leto all'Eneide di Virgilio», *Studi Umanistici Piceni*, 29, 251-273.
- STOK, F. (2011), «Perotti e l'Accademia romana», a *On Renaissance Academies*, Pade, M. (ed.), Roma, Quasar, 77-90.
- ZABUGHÌN, V. (1909-1912), *Giulio Pomponio Leto : saggio critico*. Roma, La Vita Letteraria.